

ЛІТАРАТУРА

- 1 Валгина, Н.С. Теория текста. Учебное пособие / Н.С. Валгина. — М.: Логос, 2004. — 280 с.
- 2 Бабенко, Л.Г. Филологический анализ текста. Основы теории, принципы и аспекты анализа: Учебник для вузов / Л.Г.Бабенко. — М.: Академический проект; Екатеринбург: Деловая книга, 2004. — 464 с.
- 3 Болотнова, Н.С. Филологический анализ текста. Учебное пособие / Н.С. Болотнова; 3-е изд., испр. и доп. — М.: Флинта: Наука, 2007. — 520 с.
- 4 Янішчыц, Я. Выбранае : Для стар. школьнага ўзросту / Прадм. М.І. Панковай/ Я.Янішчыц. — Мн.: Вышэйшая школа, 1998. — 271 с.
- 5 Янішчыц, Я. Выбранае / Уклад. А. Канапелькі і В. Коўтун / Прадм. Дз. Бугаёва / Я. Янішчыц. — Мн.: Маст. літ., 2000. — 351 с.

В.А.Ляшчынская (Беларусь)

ФРАЗЕАЛАГІЗМЫ ЯК НАЦЫЯНАЛЬНА-МАРКІРАВАНЫЯ АДЗІНКІ І КУЛЬТУРАЛАГІЧНЫ КАМПАНЕНТ НАВУЧАННЯ

Як вядома, фразеалагізмы лаканічна, выключна дакладна, вобразна і выразна перадаюць думку, выражаюць пачуцці носьбітаў мовы, даюць ацэнку з'явам, дзеянням і нясуць інфармацыю. Да таго ж наяўнасць фразеалагізмаў у пэўных відах маўленчай прадукцыі чалавека выяўляе дасведчанасць яго як маўленчай асобы і нацыянальную адметнасць яго мовы. Усё гэта ды яшчэ вынікі навуковых даследаванняў беларускіх мовазнаўцаў акрэслілі месца фразеалогіі як самастойнага раздзела ў пачатку 70-х гадоў XX ст. сярод іншых раздзелаў навукі аб мове. Вось чаму ў сучаснай сярэдняй і вышэйшай школе фразеалогія стала прадметам вывучэння ў курсе сучаснай беларускай мовы, хаця, праўда, для знаёмства з фразеалогіяй і яе адзінкамі, напрыклад, у школьнай праграме адводзіцца толькі адна-дзве гадзіны [1]. Такая сітуацыя вымушае кожнага настаўніка беларускай мовы, як, дарэчы, і рускай, трымаць на кантролі гэтае пытанне з мэтай пастаяннага ўзбагачэння фразеалагічнага запasu мовы вучняў, а значыць распрацоўваць сваю сістэму работы па вывучэнні і авалоданні фразеалагічнымі багаццямі мовы ад 5 па 11 класы.

З улікам новых дасягненняў у вывучэнні мовы ўвогуле і фразеалогіі ў прыватнасці, асабліва з прычыны новых падыходаў да даследавання фразеалагізмаў асобнай мовы і параўнання і супастаўлення іх у розных, новых метадаў іх даследавання, аналізу і апісання ў лексіграфічнай літаратуры, зразумела, што і ў школьнай практыцы павінны калі не мяняцца, то ўлічвацца тое новае, што кардынальна зменіць ведацэнтрысцкі прынцып вывучэння фразеалогіі.

Вось чаму для паспяховага вырашэння задач навучання фразеалогіі ў школе і найперш для авалодання фразеалагічнымі адзінкамі мовы, выпрацоўкі правілаў і законаў іх выкарыстання, функцыянавання ў мове носьбітаў мовы ў адпаведнасці з задачамі, умовамі і мэтамі маўлення варта засяродзіць увагу на тым галоўным, што стане стрыжнем, асновай арганізацыі вучэбнага працэсу адносна гэтага раздзела навукі аб мове. Такімі стрыжнямі з'яўляюцца асобныя характарыстыкі фразеалагічных адзінак, якія сталі вядомымі дзякуючы сучаснай кагнітыўнай лінгвістыцы, у межах якой дастаткова актыўна абмяркоўваюцца моўныя механізмы атрымання інфармацыі, яе апрацоўкі і захоўвання ў нашай свядомасці ў адпаведных кагнітыўных “упакоўках”, сярод якіх належнае месца займаюць фразеалагізмы, у якіх у працэсе ўскосна-вытворнай намінацыі ажыццяўлення другасная перапрацоўка ведаў, іх імплікацыя інтэрпрэтацыі, камунікацыйна-прагматычнае і этнакультурнае ўзбагачэнне. Гэта азначае, што, па-першае, фразеалагізмы – нацыянальна-маркіраваныя адзінкі, па-другое, яны з'яўляюцца адным з важнейшых культуралагічных кампанентаў навучання мове. Разгледзім кожнае палажэнне больш падрабязна, хаця на практыцы яны цесна ўзаемазвязаны і ўзаемаабумоўлены.

Фразеалагізмы акумулююць культурны патэнцыял народа-носбіта пэўнай мовы і стваральніка гэтых адзінак, а таму яны з'яўляюцца нацыянальна спецыфічнымі адзінкамі. Як заўважае В.М. Тэлія, “сістэма вобразаў, замацаваных у фразеалагічным складзе мовы, служыць

свайго роду “нішай” для кумуляцыі светабачання і так ці інакш звязаны з матэрыяльнай, сацыяльнай ці духоўнай культурай пэўнай моўнай агульнасці, а таму можа сведчыць аб яе культурна-нацыянальным вопыце і традыцыях” [2, с.215]. Так, фразеалагізмы, у складзе якіх маюцца гістарызмы ці архаізмы, адлюстроўваюць непасрэдныя нацыянальна-спецыфічныя рэаліі, што існавалі раней і захаваліся ў складзе фразеалагізмаў. Напрыклад: *грош цана* <у базарны дзень> ці *ломаны грош цана* ‘хто-, што-н. не мае ніякай каштоўнасці, нічога не варты (не варта)’; *на свой аршын* ‘; на <ломаны> грош ‘ніколько, зусім (няма, не верыць і пад.); *ні за грош* прападаць (прапасці), гінуць (загінуць) ‘зусім дарэмна, без падставы’; *ні на грош* ‘ніколько, зусім (не мець, не верыць і пад.); *ні на ломаны грош* ‘пра поўную адсутнасць чаго-н.’; *на яць* ‘вельмі добра, цудоўна (рабіць што-н.)’ і ‘вельмі добры, цудоўны’; *не фунт ізюму* ‘не дробязь, не пусцяковіна; справа сур’ёзная’; *ні млён ні таўкач* ‘ні на што не здатны, няўмелы’; *паказаць пачым фунт ліха* ‘жорстка пакараць, правучыць каго-н., каб непанадна было’; *прапісаць іжыцу* ‘сурова правучыць каго-н., жорстка расправіцца з кім-н.’; *шарварку адрабляць* ‘марудліва, абьякава, без старання рабіць якую-н. справу’; *як аршын праглынуўшы* сядзецц, хадзіць ‘у ненатуральна прамой паставе’; *як аршын праглынуў* ‘упарта, зацята маўчаў ці раптоўна змоўк’ і інш. Тут кампанентамі выступаюць назвы старых адзінак меры: *аршын* ‘мера даўжыні, роўная 71,12 см, якой карысталіся на Беларусі да ўвядзення метрычнай сістэмы’ (ТСБМ, т.1, с.270) [3], *фунт* ‘былая мера вагі, роўная 409,5 г, якая існавала да ўвядзення метрычнай сістэмы’ (ТСБМ, т. 5, кн. 2, с.160); літар: *іжыца* ‘назва апошняй літары царкоўнаславянскай і старажытнарускай азбукі, якая абазначала гук «і» (ТСБМ, т. 2, с.531), *яць* ‘назва літары «Ъ» у царкоўнаславянскім і дарэвалюцыйным рускім алфавіце, што абазначала гук, які пазней у беларускай мове супаў з «е» (ТСБМ, т. 5, кн. 2, с.507); найменні канкрэтных прадметаў, якія сёння выйшлі з актыўнага ўжывання: *грош* ‘даўнейшая медная манета (двухкапеечная да 1838 г., а пасля паўкапеечная) у Расіі з 1657 па 1917 гг.’ (ТСБМ, т. 2, с.811), *таўкач* ‘прылада ў выглядзе качалкі з патоўшчаным круглым канцом, якой таўкуць што-н.’ (ТСБМ, т. 5, кн.1, с.483), *млён* ‘дзяржанне, палка, якой круцяць жорны, сячкарню’ (ТСБМ, т. 3, с.166); былыя найменні відаў работы: *шарварка* ‘грамадская працоўная павіннасць ... у ВКЛ, Рэчы Паспалітай у 15-18 стст, а таксама ў Заходняй Беларусі 1921-1939 гг.’ (ТСБМ, т.5, кн. 2, с.352) і інш.

Асаблівую нацыянальна-культурную каштоўнасць маюць фразеалагізмы, у складзе якіх маюцца кампаненты-тапонімы, антрапонімы, этнонімы ці кампаненты-прыметнікі, утвораныя ад іх, напрыклад: *Андрэй Кузьме родны Хведар* ‘той, хто важнічае, хваліцца блізкасцю ці сваяцтвам з нераўнёй’; і *квіта* <*пане, дзядзька*> *Мікіта* ‘на гэтым усё кончана. Пра канчатковую развязку чаго-н.’; у *Магілёўскай губерні* ‘ў замагільным свеце, супрацьлеглым зямному (апынуцца, аказацца і пад.)’; у *Магілёўскую губерню* ‘ў замагільны свет, супрацьпастаўлены зямному жыццю’; *як дзядзька ў Вільні* ‘разгублена, збянтэжана, непрывычна, ніякавата’; *як на дзяды* ‘выдатна, уволю (наесціся, пад’есці)’ і ‘вельмі многа (пра яду)’; *як Заблоцкі на мыле* ‘зусім нічога, ніколько ці амаль нічога, амаль ніколько не (зарабіць і інш.)’ і інш. Так, напрыклад, у фразеалагізмах *Андрэй Кузьме родны Хведар* ці і *квіта* <*пане, дзядзька*> *Мікіта* адразу выяўляюцца характэрныя для беларусаў афармленні імёнаў тыпу *Хведар* і *Мікіта*, а ў фразеалагізме *як на дзяды* знайшоў адлюстраванне старадаўні абрад памінавання нябожчыкаў (пасля малення гаспадар выходзіў з хаты і заклікаў на вячэру «дзядоў»-нябожчыкаў) і захавалася адно з найбольш яркіх уяўленнеў тых, хто ўдзельнічаў у ім, бо ў гэты дзень – *на дзяды* гатавалася ад сямі да дзесяці страў і можна было выдатна і многа наесціся, а звычайна было поснае ці беднае харчаванне [4, с.433].

Фразеалагізмы нясуць у сабе закадзіраваную інфармацыю аб нацыянальна-культурным светабачанні народа, яго унікальных духоўных і культурных асаблівасцях. Так, напрыклад, аксіялагічныя фразеалагізмы беларускай мовы, аб’яднаныя адным фразесемантычным полем ‘падхалімнічаць’ – *без мыла лезці; віляць хвостом; гнуцца ў тры пагібелі; гнуць спіну; курыць фіміям; ламаць шапку; падаць лістам; падпускаць лёстачкі; поўзаць на каленях; рассыпацца дробным макам; рассыпацца драбней маку; слацца лістам; станавіцца на заднія лапкі; хадзіць на задніх лапках; хадзіць на пальчыках*, адлюстроўваюць стэрэатыпныя паводзіны і выяўляюць няшчырасць, свайго роду ашуканства, прытворства ў

такіх дзеяннях чалавека, а таму выкарыстоўваюцца з мэтай асуджэння такіх паводзін, выражаюць адмоўнае стаўленне да чалавека, які так робіць.

Адной з адметнасцяў вывучэння і засваення фразеалагізмаў беларускай мовы ва ўмовах нашай краіны з'яўляецца абавязковая арганізацыя працы праз параўнанне і супастаўленне беларускіх і рускіх фразеалагізмаў. Пры наяўнасці агульнага як выніку паходжання, запазычання тыпу *дражніць гусей* 'злаваць каго-небудзь, выклікаць злосць' (рус. *дразнить гусей*), дзе маюцца адрозненні толькі графіка-арфаэпічнага плана пры ідэнтычнасці значэння і ўжывання, усё ж у фразеалогіі больш адрозненняў, якія характарызуюць і выяўляюць нацыянальную адметнасць кожнага народа на ўзроўні кампанентнага складу (параўн.: бел. *вока на вока* 'без сведак, без пабочных (гаварыць, сустракацца, заставацца і пад.)' і рус. *глаз на глаз*), граматычнай формы (параўн.: бел. *вязаць па руках і нагах* 'пазбаўляць свабоды дзеяння' і рус. *связывать по рукам и ногам*; бел. *вісець на валаску* 'аказвацца ў вельмі ненадзейным, небяспечным становішча' і руск. *висеть на волоске*), сінтаксічнай канструкцыі (параўн.: бел. *на шапачны разбор* паспець, прыходзіць, ісці і пад. 'пад самы канец чаго-н., з вялікім спазненнем' і рус. *к шапочному разбору*) і інш. Але найбольш адметнасцяў у тых вобразах, што пакладзены ў аснову фразеалагізмаў, якія блізкія і нават ідэнтычныя паводле значэння, у той унутранай форме іх, у іх узнікненні на аснове пэўных фактаў, падзей з жыцця, гісторыі і культуры народа, асабліва калі гэтыя адзінкі з'яўляюцца ўласнабеларускімі ці ўласнаарускімі, якія характарызуюць нацыянальную адметнасць беларусаў і рускіх і іх мовы. Для ілюстрацыі возьмем, напрыклад, фразеалагізмы беларускай і рускай моў, якія адэкватныя паводле значэння, але розныя паводле вобразнай асновы, светабачання: бел. *гады ў рады* 'занадта рэдка, з вялікімі, працяглымі прамежкамі (бываць дзе-н., бачыцца, сустракацца з кім-н., зайсці куды-н. і пад.)' і рус. *в кои <то> веки*; бел. *свету <белага> не відаць* 'зусім нічога (не відаць, не бачна)' і рус. *ни зги, дзе зга* – уст. 'дарога', якія надаюць кожнай мове нацыянальную самабытнасць. Безумоўна, пры падборы фразеалагізмаў беларускай мовы да адпаведных з рускай мовы і наадварот неабходна ўлічваць прыныцы частотнасці ўжывання і стылістычнай маркіраванасці кожнага фразеалагізма ў пэўнай мове.

Другім стрыжнем арганізацыі працы вучняў па авалоданні фразеалагізмамі беларускай мовы з'яўляецца арыенцір на культуралагічны аспект гэтых унікальных паводле свайго паходжання і семантыкі адзінак мовы. Справа ў тым, што настаўнік праз асобныя фразеалагізмы і іх групы можа і павінен знаёміць вучняў з культурнай спадчынай, гістарычнымі падзеямі, звычаямі і вераваннямі свайго і іншых народаў, так ці інакш закадзіраванымі ў фразеалагізмах.

Возьмем для прыкладу інтэрнацыянальныя фразеалагізмы, крыніцай якіх стала Біблія, тыпу *ад Адама / ад Адама і Евы* 'з даўніх часоў, здаўна' і 'здалёк'; у *касцюме Адама* 'без усякага адзення, голы' ці ў *касцюме Евы* 'без усякага адзення, голая'; *адамаў яблык* 'другая назва кадыка ў мужчын'. Яны ўзніклі ў выніку асэнсавання пэўных звестак: так, Адам – першы чалавек на зямлі, створаны Богам, адсюль фразеалагізмы *ад Адама / ад Адама і Евы*; ён, як і яго жонка Ева, жыў у раі і хадзіў без вопраткі, а таму фразеалагізмы ў *касцюме Адама* ці ў *касцюме Евы*; у фразеалагізме *адамаў яблык* знайшло адлюстраванне павер'е, што кусочак яблыка, сарванага Евай з дрэва пазнання добра і зла насуперак Богавай забароне, засеў у горле Адама і стаў знешнім выражэннем граху, які перададзены ўсім мужчынам.

Не менш цікавыя фразеалагізмы, якія сваім паходжаннем абавязаны міфам і паданням старажытнай Грэцыі. Так, у беларускай мове выкарыстоўваюцца фразеалагізмы *арыядніна ніць*; *аўгіевы стайні (канюшні)*. Дэкадзіраванне інфармацыі дасць магчымасць пазнаць, што ў першым фразеалагізме зафіксавана легенда пра Арыядну, дачку цара Мінаса, якая выратавала свайго каханага Тэзея, што мог бы стаць чарговай ахвярай Мінатаўра, які жыў у лабірынце, адкуль ніхто не вяртаўся, бо Арыядна дала Тэзею востры меч і клубок нітак: Тэзей дабраўся да Мінатаўра і забіў яго мячом, а па нітцы знайшоў выйсце з забытых ходоў лабірынта назад. Вось чаму *арыядніна ніць* азначае 'сродак выйсця з цяжкага становішча'. А легенда пра Аўгія, элідскага цара, у якога былі вялізныя канюшні, але якія ніхто не прыбіраў трыццаць гадоў; і толькі Геракл знайшоў спосаб гэта зрабіць за адзін дзень: ён перагарадзіў плацінай раку Алфей

і пусціў у канюшню ваду, якая і ачысціла іх, легла ў аснову фразеалагізма *аўгіевы стайні / канюшні* са значэннямі ‘вельмі забруджанае памяшканне’ і ‘поўнае бязладдзе, надзвычайная запушчанаць спраў у якой-небудзь арганізацыі’.

Нямала фразеалагізмаў (адбор іх настаўнікам вядзецца з пазіцыяй частотнасці ўжывання, тэматычных радоў ці груп, выхаваўчых магчымасцяў, даступнасці з улікам узросту вучняў і інш.), у якіх адбіліся і завуаліраваліся падзеі мінулага, факты з жыцця і пад. Напрыклад, фразеалагізм *сіямскія блізняты* ‘аднадумцы, блізкія ў якіх-небудзь адносінах людзі ці неразлучныя сябры’ склаўся ў выніку метафарызацыі адпаведнага словазлучэння, якім называлі двух зрослых блізнят – Чанга і Энга Букераў, што нарадзіліся ў 1811 г. у Сіяме (старая афіцыйная назва Тайланда) і, будучы зрослымі, пражылі 63 гады. А ў фразеалагізме *пад Катоўскага* стрыгчы, стрыгчыся, падстрыгчы і пад. ‘дагала, зусім, поўнацю’ знайшоў адлюстраванне факт адсутнасці валасоў у Катоўскага Р.І. (1881 – 1925), героя Грамадзянскай вайны.

Фразеалагізм *жаба ў каляіне* ‘нікчэмнасць, асуджаная на пагібель’ – гэта выраз з аднайменнай байкі К. Крапівы, а *людзьмі звацца* ‘быць свабоднымі, незалежнымі, шчаслівымі’ – крылаты выраз з верша “А хто там ідзе” Я. Купалы (творы вывучаюць у школе, а таму вучні могуць раскрыць сутнасць пераносу значэння) і інш.

Дэкадзіраванне, раскрыццё вобразнай асновы, устанаўленне ўнутранай формы фразеалагізмаў, якія створаны на аснове біблейскіх легендаў, паводле міфаў і легендаў з антычнай літаратуры, паводле пэўных з’яў, гістарычных і культурных фактаў з жыцця розных народаў, пэўных гістарычных падзей сваёй ці суседніх краін, пэўных звестак з жыцця беларускага народа і народаў іншых краін, іх культуры, асэнсаванне гэтых падзей, дапамога вучням лепш засвоіць гэтыя унікальныя адзінкі мовы, спазнаць, асэнсаваць і засвоіць адлюстраваную ў іх культурную інфармацыю, далучыць да сусветных каштоўнасцяў, выпрацуе нормы паводзін, характэрныя свайму народу і агульначалавечыя правілы і законы жыцця, выкліча цікавасць да самастойнага пазнання і пошуку, авалодання фразеалагізмамі, будзе спрыяць станаўленню моўнай асобы кожнага вучня як грамадзяніна сваёй краіны і планеты Зямля.

ЛІТАРАТУРА

- 1 Вучэбныя праграмы для агульнаадукацыйных устаноў з беларускай і рускай мовамі навучання. Беларуская мова. V-X класы базавай, павышаны і паглыблены ўзроўні. – Мінск: НІА, 2007. – 96 с.
- 2 Телия, В.Н. Русская фразеология. Семантический, прагматический и лингвокультурологический аспекты / В.Н. Телия. – М.: Школа «Языки русской культуры», 1996. – 288 с.
- 3 Тут і далей у дужках указваецца скарачанае назва, том (для 5-га тома 1-ая ці 2-ая кніга) і старонка па выданні: Тлумачальны слоўнік беларускай мовы: У 5 т. – Мінск: БелЭН, 1977-1984.
- 4 Лепешаў, І.Я. Этымалагічны слоўнік фразеалагізмаў / І.Я. Лепешаў. – Мінск: БелЭН, 2004. – 448 с.

Л.П. Дземідзенка (Беларусь)

СІНТАКСІЧНЫ ПАЎТОР ЯК СРОДАК ВЫРАЗНАСЦІ Ў МОВЕ ТВОРАЎ ПАЭТАЎ- МАЛАДНЯКОЎЦАЎ

Важным спосабам арганізацыі вершаванай мовы з’яўляецца сінтаксічны паўтор. Паўтор – гэта “урэгуляваная перадача ідэнтычных элементаў мастацкай мовы, пераважна паэтычнай, для ўзмацнення яе выразнасці” [1, с.226]. Сінтаксічны паўтор заснаваны на выкарыстанні такіх сінтаксічных фігур як: шматзлучнікавасць, шматпрыназоўнікавасць, кальцо, эпіфара, анафара і іншыя. Сінтаксічныя фігуры актыўна ўзаемадзейнічаюць паміж сабой, узмацняюць эстэтычную выразнасць і эмацыянальнасць выказвання, пазбаўляюць вершаваную мову аднастайнасці, надаюць ёй стылістычную разнастайнасць і тым самым дапамагаюць лепш выявіць вобразную думку паэтаў, перадаць іх душэўнае хваляванне.

У вершах, для большай выразнасці мовы, паэты-маладнякоўцы часта выкарыстоўвалі такі элемент сінтаксісу, як злучнік пры аднародных членах. Шматзлучнікавасць або